

Tükike Saksamaad

Ilmar Vene*

Minus polnud niigi palju hoolivust, et oleksin huvi tundnud, keda need odavad valgeks võõbatud kipsskulptuurid kujutavad, kuigi samas tundub hoolimatu suhtumine mõistetav; olin ju tolleks ajaks piisavalt raamatuid lehitsenud teadmaks, et tegemist on antiikse mütolooa esinduskujude, s. t. jumalannadega. Täevased olendid aga täpsustamist ei vaja; piisab, kui ollakse nende läheduses adunud paganliku sakraalsuse hõngu.

Räägin praegu määratu kiriku varemest, mis Tartus Toomemäel kõrguvad ja millest osa ehitati Karl Morgensterni eestvedamisel kasutamiskõlblikuks – ülikooli raamatukogu jaoks. Pärast välisukse sulgemist sattus asutuse külastaja eesruumi, iselaadsesse esikusse, mille suhtelist hämarust ennist mainitud täevased oma elutu heledusega peletasid. Ei ma tuletaks nende iseäralikku mõju praegu meelde, kui seda poleks kogenud teisedki külastajad; aastakümneid tagasi (kui kujud seisid ikka veel esikus) osutas üks nendest oma muljetele isegi ajalehes. Otsesõnu jäi pühadus tolles kirjelduses esile toomata, kuid kaudne vihje sakraalsusele ei puudunud. Just see, et teine inimene oli andnud sõnastuse minu elamustele, muutis ammuse tõeluse kestvaks.

Alles hiljem, kui kujud olid kadunud, võtsin mõtiskleda nende iseäraliku mõju võimalikest põhjustest ja arvasin äratundmisele jõudvat, et midagi mõistatuslikku kõnealuses nähtuses ei olnud; see ometi, et Eesti NSV-s, 20. sajandi lõpukümnenditel, oli ikka veel alles tükike Saksamaad, mis ajaliselt kuulus 18. aastasaja lõppu ja 19. algusesse, oli kõike muud kui tavaline. Ei saanud enesetunne muutumatuks jääda inimesel, kes endalegi ootamatult oli sotsialistlikust tõelusest sattunud vanamoelisesse Goetheaega. „Goetheaeg“ (*Goethezeit*) on mõiste, mis saksa kultuuriruumis märgib kuulsaima sakslasega seostuvat ajajärku: 18. sajandist kolm viimast ja 19. aastasajast kolm esimest kümnendit; lisamatagi peaks selge olema, et kronoloogilise täpsusega ei tuleks määratlemisel minna liiale.

Esik oli tükike, raamatukogu aga, milleni järk-järgult jõuti pärast esiku läbimist, võiks võtta juba väikese tükina Saksamaast. Sest kust mujalt kui mitte sealt jõudsid raamatud ruumidesse, mis olid rajatud Toomemäel kõrguvate varemete vahele? Karl Morgenstern viibis oma isamaal meeleldi ja tema õhin omandada soodsa hinnaga saadaval olevaid kultuuriväärtusi oli nii suur, et Friedrich Maximilian Klinger, ülikooli kuraator, pidi seda mõnigi kord ohjeldama.

Muidugi tuleb möönda, et Saksamaalt siia suunatud tükk ei saanud olla väga suur, kasvõi juba andja ning võtja vahekorra ebaproportsionaalsuse tõttu. Terviku erakordne suurus ei tohiks aga vaidlusi põhjustada; kalambuuri eelistaja võiks koguni ütelda, et tõendite hulka, mis näitlikustavad tollase aja erakordsust, kuulub ka praegune kujutlus tookordsest suurusest. Äraseletavas vormis ennist oeldu kõlaks: kõik ajad on võrdväärsed, pole nende seas suuri ega väikesi, aga sealtpeale, kui inimsuse arengulugu on hakatud kujutlema järjepideva edene misena (ja just seda hakati 18. sajandist peale tegema), ilmub ka (tervikust lähtuv) väärtustamine: „kõrgaegadele“ hakkavad vastanduma „languse ajajärgud“. Friedebert Tuglas, olles ülistanud Vanas Testamendis avalduvat jõuküllust, annab teada, et Uus Testament, languse aja väljendus, kutsuvat temas esile palju väiksemat vaimustust. Kirjanikule ei meenunud, et

* Ilmar Vene (1951), esseist, tõlkija, filoloog, ilmar@vene.ee

„languse ajaks“ muutis varakristluse alles valgustusajastul ilmunud väärtustamisviis.

Milles seisneb tõend möödunud nähtuste suurusest? Selles, et nad osalevad nüüdisajas. Ja kes kavatseks eitada, et Goetheaeg, Suur Prantsuse revolutsioon ja Napoleon pole ikka veel unustusse vajunud? Ei ole selleks vaja kuigi põhjalikku raamatutarkust, et täheldada, kui äratuntavalt saadavad tollased tõekspidamised praegust igapäevasust, olgu siis pisisasjus või suuremas plaanis. „Pisiasjad“ märgivad sedapuhku vähema kandvusega vaimseid üksusi, näiteks mõisteid, milleta arutlemisel läbi ei saada. Mismoodi tõlgendada teise inimese mõtlemisviisi, kui me poleks teadlikud „pahem-“ ja „parempoolsuse“, kahe alust paneva mõiste tähendusest? Tähenduse aga andsid nendele tähistele „asutava kogu“ liikmed, kes oma meelst demonstreerisid istekohtade valikuga. Kellele poleks teada, et punane (August Sanga sõnul „tule, vere ja mässu värv“) sümboliseerib revolutsiooni, kuid kõnealuse sümboolika kutsusid ellu alles jakobiinide peakatted.

Vere ja tulega seostub revolutsioon ennekõike; muule lisaks tõendab seda „Tapakirve aastal“, pealkiri, mille Hugo romaan „Üheksakümne kolmas“ sai eestikeelses tõlkes. Ootuspäraselt ei tunta tapakirve kasutajate vastu erilist poolehoidu; isegi Hermann Hesse pole pannud paljuku poetada, et tema sümpaatia kuulus ikka giljotineerimist ootavatele aristokraatidele, mitte revolutsionääridele. Üsna laialt on käibele läinud pärimus: aristokraadile, kes enda meelest ootas surma kartmatult, tuletati meelde, et ta hirmu pärast väriseb, kuid sellele olevat järgnenud vastus: „Jah, härra, aga see on külmast.“ Giljotineerimisega kaasnev spekaakel, mida Nietzsche nimetas „veriseks farsiks“, tekitab ju õudust, aga see ei tähenda, et „ohvrid“ poleks pahaloomuliste toimingute esilekutsumisele kaasa aidanud. Olnuks tegemist ennekõike saatana sepitsustega, siis ju tollased suurused poleks sündmusest rääkinud nii lootusrikkalt. Paraku on seda teinud isegi pietistid, see tähendab kõike muud kui revolutsiooniliselt meelestatud isikud. Johann Gottfried Herderi abikaasa Caroline Herderi (Friedrich Heinrich Jacobile saadetud) erakirjast pärineb lõik: „Vabaduse päike kerkib, see on kindel, ja prantslased ise oma kirjas paavstile, mis „Moniteur’is“ avaldatud, tunnistavad, et see pole nende, vaid aja töö, ja Teie, kallid sõber, hakkate seda jumalannat vääriliselt kummardama“; muidugi käib jutt Vabaduse Jumalanna kummardamisest.

Kõige olulisem on selles lõigus sõnapaar „aja töö“ (algtekstis *das Geschäft der Zeit*); ennekõike sellepärast, et aja tegusid, see tähendab aja vaimu teisenemist ei ole võimalik üldarusaadavalt ja ühetähenduslikult põhjendada: keegi ei seleta eales ära, miks just 18. sajandi lõpukümnenditel tegi Immanuel Kant selgeks, et inimõistusele pole jõukohane tõestada Jumala olemasolu. Esmapilgul on sedapuhku tegemist elukauge raamatulikkuse avaldumisega, kuid õigem oleks pidada kõnealust nähtust nüüdisaja vaimseks vundamendiks. Vladimir Iljitš Lenin ja Lutheri kiriku vaimulikud (katoliiklased piirdusid „Puhta mõistuse kriitika“ määramisega „indeksisse“) vihkasid Kanti ühesuguse ägedusega, kuid aja vaimu toimest nende jõud üle ei käinud. Immanuel Kant on suurkuju, kellest peale nüüdisaja üldisimad peajooned, nihilism ja ateism, muutusid paratamatuseks.

„Nihilismi“ ilmumist tavatseti varem seostada 19. sajandiga, populaarseks olevat mõiste muutnud Turgenevi romaan „Isad ja pojad“. Aga tohib arvata, et selleks ajaks oli tähis üldisemalt käibel; Jochen Kirchhoff on näidanud, et juba 18. sajandi lõpupoole üks Kanti retsensente osutas: „Puhta mõistuse kriitikale“ saab järgneda ainult ateismi ja nihilismi ajastu. Mida muud saakski oodata, kui on paika pandud, et Jumala asjus pole põrmlasel õigust isegi küsimusi esitada, vastamisest sootuks kõnelemata? Küll väärib tähelepanu, kui häälekalt katoliku kiriku eestkõnelejad kuulutavad, et Jumala olemasolu olevat mõistuspäraselt tõestatav, aga see on juba kiriku siseasi.

Teadagi väärivad mõistvat suhtumist ka katoliku kiriku eestkõnelejad; nad ju lähtuvad elementaarsest äratundmisest, et terviklik kujutus maailmast pole sekulaarsetes oludes võimalik. Karl Jaspersil oli täielik õigus, kui ta väitis, et meil, maailma piiridesse määratuil (*in*

der Welt), ei saa „maailmapilti“ olla. Ja tõesti, pole usutav, et leiduks inimene, kes oleks maailma näinud tema tervikluses. Aga verbaalset laadi pedantsus jäägu sedapuhku tagaplaanile; „pilti“ ei saa meil maailmast olla, kuid „maailmavaatele“, see tähendab arusaamisele maailmast tohiksime vist pretendeerida. Isegi Immanuel Kant, järjepideva mõtlemisviisi eelistaja, soostus tegema mõõndusi; jumalamõiste pidi jääma kõrvale, kuid filosoofil polnud mõtteski vaidlustada õigust oletustele.

Ometi seda viimast, õigust teha oletusi, ei saadud kuigivõrd väärtustada maailmas, kus teaduslikkus pretendeeris üha enam tingimatule esimusele. Hoiak tulevase ülimuse, see tähendab Teaduse suhtes, sobib vaimseks keskmeks, kui üritaksime selgitada olusid, milles pidid ilmuma Tartu Ülikool ning selle raamatukogu. Kanti seisund „mõtete valitsejana“ nime-tamismäärseid vaidlusi ei põhjastanud, kuid see ei tähenda, et temast peale muutus sekulaarne arusaam maailmast ainuvalitsevaks. Tollane aeg on iseäranis huvitav just mitmekesisuse poolest, mida suurmeeste arusaamad ilmutavad; diapason on lai, järjekindlast ilmalikkusest kuni religioosse hõnguga panteismini. Mõistagi püüdis tollastes oludes kaasa rääkida ka traditsiooniline kristlus, kuid see võiks käesolevast loetlusest välja jääda.

Siinkohal tulgu esimestena ilmaliku maailmanägemise suuresindajad. Napoleon on tuntuks saanud ütlusega: „Mis „saatusest“ nad räägivad!... Poliitika on nüüd saatus.“ Kõnealusel juhul ilmub inimlik tahe ainulise määrajana ning filosoofilisemas plaanis täiendab seda Holbachi „Looduse süsteem“, milles kujutatud maailm ilmus Goethele tohutult suure elutu vabrikuna. Aga jäägitu järjekindluse taotlejate kõrval esines ka kompromisside eelistajaid. Kuulsaim nendest on ehk Voltaire ja tema „kui poleks Jumalat, peaks leiutama ta“ (tlk. Ain Kaalep). Rousseau, suurima valgustaja antipood, oli meelsuse osas ehk religioossem, kuid selle eest ta jälle eelistas jumalamõistele „ülimat olendit“. Aga tõeliseks „suverääniks“ jäi tema silmis siiski Rahvas.

Nende suurmeeste kõrval ilmub Goethe üldkujutus maailmast kui suurest elustervikust kõige vanamoelisemana; muidugi on selle taga Spinoza arusaamad, millest sai väärtuslikku virgutust ka Schelling. Keegi ei suuda eales täpsustada, missugusel määral tuleks selliseid tõekspidamisi võtta otsesõnu, kuid igal juhul oleks suur liialdus alandada need sisutu sõnalisuse tasandile; jääb tõsiasjaks, et looduses avalduva jumaluse tundmaõppimises nägi Goethe kõige kõrgemat sihti. Hälbimine ajavaimulisest üldsuundumusest siin kindlasti avaldub; ja iseäranis teravalt tuleb see esile suurmehe veendumuses, mille kohaselt eluõigus pidi kuuluma ka goethelikule, see tähendab matemaatikast loobuvale looduseuurimisele. Nii vist ikka ei olnud; selgitamisele pidid tulema ainult tarkused, mille kehtivust on võimalik näidata arvutuste toel.

Kolme kõitese koondatud arutluste kogus, mis kannab pealkirja „Vaatlusi ja mõtteid maailma ja kirjanduse erinevaist asjust“, on Klinger möödaminnes poetanud: „Möödunud aastasada hakkab ajalugu alati, piirdumaks üheainsa sõnaga, gallia või prantsuse sajandiks nimetama.“ Muidugi leidis ohtralt suurusi, kes selle hinnanguga oleksid nõustunud; kirjutasid ju prantsuse keeles isegi mitmed tollased valitsejad, muudest vaimusuurustest kõnelemata. Kuulsaks saadi ikka alles Prantsusmaa kaudu; John Locke uuendas küll Euroopa filosoofiat, kuid tuntuks tegi ta alles Voltaire. Sellegipoollest säilitasid mingi tähenduse ka muud riigid, teiste seas isegi Saksamaa. Raamatukogu, kus on hoiul Immanuel Kanti ja Johann Gottfried Herderi raamatud, ei tohiks euroopalikust tähendusest ilma olla. Friedrich Maximilian Klinger ja Johann Karl Simon Morgenstern jäävad ennist mainituile suurusjärgu osas alla, kuid selle eest on nad raamatukogus esindatud memoriaalkogudega: esimeselt päris biblioteek üle viie tuhande, teiselt aga koguni üle kaheteistkümne tuhande kõite.

Kõnealuste memoriaalkogude tähendus on kahene: esmalt tutvustavad raamatud tollast vaimuloolist üldolustikku ja peale selle annavad nad väga hea ettekujutuse vaimuväärtuste omanikust. Sõltuvus on seega vastastikune: kirjasõna esitleb omanikku, kelle inimlikku laadi

iseärasused lasevad mõista tema bibliofiilseid eelistusi, mida neid iseärasusi arvestamata oleks raske mõista. Mõnikord on ka seda ette tulnud. Näiteks E. Oissar, Klingeri memoriaalkogu uurija, on osutanud, et miskipärast puuduvad kirjaniku biblioteegist saksa romantikud, kelle ülimalt olulist osa tollase vaimuelu kujundamisel praegu üldiselt tunnistatakse. Puudumise põhjus on tegelikult liigagi arusaadav: „Tormi ja tungi“ autor, olgugi vaimse üldsuundumuse seisukohalt romantismi ennetaja, suhtus romantikuisse üleolevalt. Pole välistatud, et teda mõjutas Goethe hinnang, mille kohaselt kõik „klassikaline“ pidi olema terve, „romantiline“ aga haige. Klinger, kellele Goethe andis nimeks „Kraftgenie“ (jõugeenius) ja keda Wieland pilkas koguni „lõviverejoodikuks“ (*Löwenblutsäufer*), ei tahtnud mingil juhul kuuluda vaimse haigluse edendajate hulka.

Goethe lapidaarne hinnang pole hilisematel aegadel heakskiitu leidnud ja seda põhjendatult; ei sobi „haigus“ kuidagi iseloomustama vaimuinimesi, kes kitsarinnalist ratsionalismi tõrjudes avardasid oma huvisfääri enam-vähem piirituks. Aga vaimse plaaniga piirdudes tuleks mõnda, et goethelikus halvustuses midagi arusaamatut ei ole. Muidugi mõjub veidralt, kui romantikute vastu mängitakse välja mitte ainult elujõust pulbitsev „Ilias“, vaid ka niisama mehelikku vaimu õhkav „Niebelungide laul“ (olgugi Goethe vastumeelsus kõige keskaegse vastu laialt tuntud), kuid niisama arusaadav peaks olema, et romantikute meelisteemad (üksindus, öö, surm ja iseäranis muinasjutuline keskaeg) ei saanud Goethes poolehoidu võrsutada. Eriliselt valtsaks aga tegi teda romantikute soov kuuluda katoliku kiriku rüppe; oli kord teatavaks muutunud, et katoliiklaseks hakanud Schelling võib ehk Jena ülikoolis professorina tegutsema hakata, siis Goethe haaras otsekohe sule, et oma hertsogile hoiataval toonil kirjutada: mis saab, kui ta nüüd Jenas katoliiklike proselütide arvu suurendab? Friedrich Schlegeli raamatus indialaste keelest ja tarkusest nägi Goethe usuvahetuse apoloogiast ja nimetas seda „hookuspookuseks“. Kirjas Zelterile (22. juuni 1808) esitatakse üldistav kokkuvõte: „Tõeline meelsus (*die echte Sinnesart*) on juba liiga üldiseks muutunud ega saa enam kaduda, ükskõik kui palju ta individuaalsuste kaudu ka modifitseeruks.“ Pole kahtlust, et „tõeline meelsus“ märgib sedapuhku ilmalikku, katoliku kiriku suhtes hoolimatut hoiakut.

Kujutlus Goethest kui Klingeri üldsuhtumiste määrajast on ju oletuslikku laadi, kuid samas tuleks lisada, et pole raske leida tõendeid oletuse paikapidavuse kasuks; selles veenavad piisavalt juba „Vaatlused ja mõtted“, millele ülalpool osutatud. Romaanis „Sakslase lugu“ aga ütleb Klinger, pidades silmas „Noore Wertheri kannatusi“: „Kes ei tunneks nüüdisaegse geeniuse tuliseimat, kõige täiuslikumat kujutust?“ Tänu saksa keele ebamäärasusele pole võimalik täie usaldusväärsusega mõista, kas silmas peetakse Goethe erakordsust või hoopis tollase aja vaimu. Ladinapärase variandi kasutamine justkui osutaks, et eelistada tuleks vaimu üldises tähenduses, kuid samas väärib arvestamist, et Goethe esimeses romaanis kujutatakse haiglast vaimsust, just seda, mida Klinger (ja Goethe ise) kõrgelt ei hinnanud.

Klinger tohtis endastmõistetavuse toonil kirjutada „minu sõber Goethe“; ja tõepoolest, kirjaniku teoste väljaannet kaunistab portree noorest Klingerist, mille on kriidiga joonistanud Johann Wolfgang Goethe. Sellist familiaarsust ei saanud Morgenstern endale lubada, tema tituleeris suurmeest sõnaga „võrreldamatu“ (*der Unvergleichliche*). Ja muidugi ei jäänud tal respektist kõnealusel juhul puudu, kuigi samas tulid arvesse tema erilised suhted ülikooli kuraatoriga; meenusid need kõige tähtsamatena, siis pidi Morgenstern Klingeri romaane eelistama Goethe, Schilleri ja Wielandi saavutustele, kuigi tegelik suhtumine jäi tõlgendajal sedapuhku väljendamata. Õigem oleks arvata, et ta tähist „võrreldamatu“ kasutas kõige otsemas tähenduses.

Kui jääb see osutus kehtima, siis sellest peaks tulenema, et Morgenstern orienteerus Goethele veel suuremal määral kui Klinger. Muidugi pole kellelgi ettekujutus sellest, kui teadlikult Tartu Ülikooli professor elas ja seepärast tuleb leppida oletustega, kuid vähemasti analoogiast, mis jüngri ja õpetaja suhtumistes ilmneb, poleks mõtet eitada. Seda näitlikus-

tab juba üldisim nendest, keeldumine ajavaimulise üldsuundumuse järgimisest. Küll püüti Goethele selgitada (eriti järjekindlalt üritas seda Lichtenberg), et matemaatikata ei saa looduse uurimisel sammugi astuda, kuid patriarh jäi muutumatult jonnakaks. Kirjas Zelterile (18. veebruar 1811) ta ütleb: „Matemaatikud on pentsikud tüübid, ja isegi selle aimamisest, mis on oluline, jäävad nad nii kaugele, et nende upsakusele tuleks vaadata läbi sõrmede.“ Sealsamas leidub koguni üldistavat laadi hinnang: „Muule lisaks teeb see juhtum (silmas peetakse „Värviõpetust“ – I. V.) mulle üha selgemaks, mida ma endamisi olen juba ammu teadnud: kultuur, mille matemaatika vaimule annab, on äärmiselt ühekülgne ja piiratud.“

Karl Morgensternil polnud antipaatiat matemaatika vastu, kuid tema puhul võiks analoogiat näha tõrjehoiakus spetsialiseerumise vastu, kuigi just tollal omandas pühendumine mingile kitsale erialale üha suurema tähtsuse. See oli just, millega professor pani pettuma Friedrich August Wolfi, oma kuulsa õpetaja, kellest peale klassikaline filoloogia muutub täisväärtuslikuks teaduseks. Ei tahtnud Wolf kuulda sellest, et tegelemine vanade keeltega peab ennekõike võimaldama usuteaduse studeerimist. (Adolf Harnack on isegi teoloogias arvanud, et olemuslikult ei erine see muudest teadustest.) Wolf, kes oli üks kahest külalisest, kelle seltsis Goethe pühitses oma kuuekümnendat sünnipäeva ja kes suurmehe erakirjades kannab nime „Isegrim“ (sellena ju tuntakse hunti „Reinuvader Rebases“) – Wolf oli täis veendumust, et oma nime vääriv filoloogia peab suutma selgitama *teaduslikult*, mismoodi antiikkirjanduse imedest suurim, Homerose nime all säilinud eeposed, sai üldse võimalikuks. Ja muidugi oli suur filoloog väga soovinnud näha, et Karl Morgenstern, tema võimekas õpilane, saavutab midagi sarnast väiksemaid nähtusi, näiteks Platoni „Riiki“ uurides.

Paraku ei saanud õpilasest spetsialisti (praegu ehk öeldaks „professionaali“) ja siingi võis Goethe laialt tuntud „universaalsus“ kaasa rääkida. Morgenstern tundis isiklikult väga paljusid suurusi ja võis õpetada kõike; millega seletada, et just kõige vanamoelisema kõlaga aunimi, kõnekunsti professor, seostub temaga eriliselt? Üks seletusi oleks, et ta tundis end ennekõike iidse traditsiooni jätkajana. Praegu võidakse „põlvkonna“ mõistet kasutada relvade ja muude tehniliste saavutuste iseloomustamisel; seda meeles pidades ja naljaga pooleks kõlbaks ehk arvata, et Karl Morgenstern oli kolmanda põlvkonna rektor. Järgnegu siinkohal, et vormel liiga odavalt ei kõlaks, kommenteerivat laadi põhjendus. Esimese põlve rektorite hulka kuulus näiteks Aurelius Augustinus, tuntud mitte ainult õppurina, vaid ka retoorika õpetajana. Eks ole üldisemalt teada, et hilisantiiksetes oludes muutus kõnekunst nii-öelda universaalseks, kõiki teadmisi hõlmavaks distsipliiniks. Ja miks ei pidanud areng selles suunas toimuma? Tundub ju endastmõistetav, et inimesele, kes soovib esineda mõjusa kõnega, tulevad kasuks kõik vaimsed väärtused. Mida suudaks efektne ja reegleid järgiv kõnelemisviis kuulajatele anda, kui esinejal pole nendele midagi ütelda?

Teise põlvkonna rektorid olid iseäranis rikkalikult esindatud 16. aastasajal, kui kristliku meelsusega sisustatud aastatuhande möödudes selgus, et paganluse valitsedes olid elanud ja tegutsenud laitmatult kaunid inimolendid, täiuslikud nii kehalt kui hingelt. Sellest ainulaadsest avastusest tuletati suure kandvusega järeldus: on õppur Cicerole omase kõnelemisviisi täiel määral omandanud, siis temagi vääriv võrdlemist oma kaugete ja ainuliste vaaridega.

Saksamaal (õigemini Pühas Rooma Impeeriumis) jagati tollast vaimustust vägagi entusiastlikult, kuid Reformatsiooni ja iseäranis sellele järgnenud Kolmekümneaastase sõja tõttu jäi sealne liikumine nii-öelda poolikuks; ka see võiks kuuluda põhjuste hulka, mispärast humanistide liikumine elas end viimast korda välja just Saksamaal. Mujal kulges vaimulooline areng teisiti; juba 17. aastasaja lõpupoole oli Charles Perrault prantslastele selgeks teinud, et midagi ülevamat kui Louis XIV sajand pole inimkonna ajaloos veel kunagi esinenud ja selle äratundmise taustal pidi antiikkultuuri aegumatuks peetud sära järk-järgult tuhmuma; Voltaire oli küll tõekspidamistelt veendunud klassitsist, kuid samas ta ei kahelnud, et prantslased on kõik antiiksed saavutused juba ammu varju jätnud. Prantsuse „humanistid“ hoolisid

iseäranis vooruslikkusest, milleni roomlased olid jõudnud vabariigi ajal, ja ennekõike pidi see kaasa aitama inimkonna vabastamisele ning türannia kaotamisele; sellest, kuidas Prantsuse revolutsiooni ajal antiiksust jäljendati, saaks rääkida naljalugusid. Killustatud Saksamaal seevastu, kus vürstid ja hertsogid autokraatidena valitsesid, ei saanud poliitilist laadi „humanismist“ juttugi olla; ja nii tuli seal pühenduda antiikse sära imetlemisele ja inimvõimete harmoonilisele arendamisele.

Nõnda muutus tõeluseks „luuletajate ja mõtlejate rahvas“, kelle parimatel esindajatel polnud kahtlust, et kõik tõelised vaimuväärtused pärinevad muistsest Kreekast, mille kõrval Rooma sai tulla arvesse ainult täiendusena; ja ootuspäraselt nad tuvastasid, et vanade kreeklaste hunnitu väljendusvahendiga on enim sarnasust saksa keelel. „Kaunis aeg! Kus oled? Tule jälle!“ hüüdis Friedrich Schiller oma oodis „Kreeka jumalad“. Goethe (ammu enne Morgensterni) reisib Itaaliasse „Iliast“ studeerima; seda, et stuudium oli juba Saksamaal olnud väga hoolikas, tõendab ülevaade vanakreeka suurteosest, milles kõik kaksikümend neli laulu kokkuvõtlikult esitatakse. Christoph Martin Wieland tõlgib väsimatult vanakreeka autoreid ja kirjutab hellenitest romaane, püüdes end kujutleda sealsetesse oludesse. Hegel kuulutab muistsete kreeklaste usundi „ilu religiooniks“, tema õpingukaaslane Hölderlin aga võtab kõike Kreekamaaga seostuvat suisa religioosse hardusega; et Pindaros märkis tema silmis luulekunsti tippu, *Summum der Dichtkunst*, peaks tunduma endastmõistetav.

Morgenstern on sündinud samal aastal Hegeli ja Hölderliniga; tema kujunemislugu, kui ennist öeldut arvestada, peaks seega tunduma ootuspärane. Johann August Eberhard, kelle loengud talle filosoofiat tutvustasid, oli ju arvamusel, et Kanti agnostitsism kutsub ellu ateismi ja nihilismi, kuid selline seisukoht polnud veel kaugeltki üldine; juba Lessing oli Spinoza õpetuses näinud ainukest tõelist filosoofiat ja see hinnang leidis vastukaja: peale Spinoza, mainis Herder kriitiliselt, ei võta Goethe kätte ühtki ladinakeelset raamatut. Pole juhus, et Gottlob Benjamin Jäsche, kes mõjutas Morgensterni Tartusse tulema, on muudele teostele lisaks kirjutanud kolmekõitelise ülevaate, mis kannab ebatavaliselt pikka pealkirja „Pantheism oma erinevates põhivormides, tema päritolu ja tähendus [– – –]“ („*Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen, seinem Ursprung und seiner Bedeutung [– – –]*“). Oli taevariik hõredaks muutunud, siis maisus pidi sakraalsuse funktsioonid enda peale võtma. Sellega sai siinpoolsus hakkama seda hõlpsamini, et valgustusajastul oli kujutlus maailmast enneolematul määral avardunud; alles tollased tingimused võimaldavad mõista, mispärast pidi Voltaire oma metseeni (ja sõbratari) jaoks kirjutama „essee“ erinevate rahvaste kombeist, mis on avaldatud kaheteistkümnnes köites.

Pürgimus universaalsusele ilmub sellistel puhkudel otsekui iseenesest; kõik oli nii suurel määral elus, et pidi elustama ka tollaseid vaimuinimesi. Ja igati ootuspäraselt olid nad (Goethe kombel) veendunud, et maailmas avalduva jumaluse, see tähendab suure elustaja tundmaõppimisest ei saa olla midagi inimväärilisemat.

See oli täisväärtuslik ja ennekõike väga optimistlik aeg; eales poleks ühelegi uurijale pähe tulnud, et jumaluse, see tähendab olemise andja tundmaõppimine (maailm on nähtavaks muutunud vaim, arvas Schelling) võib lõpuks viia tulemusteni, millel on jumalikkusega kõige vähem sarnasust.

See ilus ja täisväärtuslik aeg elab ikka veel Tartu Ülikooli raamatukogus, iseäranis kahes memoriaalkogus, mis näitlikustavad esinduslikult saksa vaimu kunagist hiilgeaega. Oma koosluses, see tähendab tuhandeid kõiteid sisaldavate suurüksustena, annavad raamatud ülevaate tollasest olustikust ning selle võimalustest, memoriaalkogude ammustes omanikes aga kehastub tollane meelsus isikuliselt. Mõlemad, terved ja tugevad, jõudsid kõrge elueani, nende vaim aga, veelgi täisväärtuslikum, pole tänini midagi olulist kaotanud.